

جامعه‌شناسی تنوع فرهنگی در عزاداری‌های عاشورا در ایران امروز

جمشید میرزایی*

چکیده

این مقاله نوشتاری است توصیفی، تحلیلی که با نگاه جامعه‌شناسی، سبک‌ها و گونه‌های سوگواری و عزاداری‌های عاشورا را در ایران امروز و از نظر برگزاری و برپایی مراسم نشان می‌دهد. در این مقاله سعی شده است ابتدا نگاهی مختصر و فشرده به تاریخ صدر اسلام و سیر تاریخی عزاداری‌ها در ایران داشته باشیم و سپس بیان کرده‌ایم که از منظر جامعه‌شناسی، مهم‌ترین کارکردهای مراسم و مناسک سوگواری عاشورا، تقویت حس همبستگی و انسجام (چسب اجتماعی) میان اعضای گروه، ایجاد شور و هیجان و تمایزبانی اجتماعی است و آنگاه در بخش اصلی مقاله نشان داده‌ایم که در ایران امروز نمی‌توان شاهد یکدستی و همگونی در برگزاری مناسک عاشورا بود. برای بررسی موضوع سعی شده تا با نگاه جامعه‌شناختی و با عنایت به مفهوم «تیپ ایده‌ال» (نوع آرمانی) چهار گونه و سبک عزاداری را در ایران امروز شناسایی و صورت‌بندی کرد که آن‌ها را سنت‌گرایان، شکل‌گرایان، قومیت‌گرایان و نوگرایان دینی نامگذاری کرده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: سبک‌های عاشورایی، سوگواری عاشورا، عاشورا، عزاداری سنتی، عزاداری قوم‌گرایانه، عزاداری نوگرایانه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، مدرس گروه علوم اجتماعی دانشگاه فرهنگیان (پردیس زینبیه پیشوا)

۶۸ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مقدمه

ماه محرم و وقایع عاشورا جایگاه ویژه‌ای در تاریخ ایران و اسلام دارد. محرم ماهی است که در آن جنگ و خونریزی حرام است اما در نیم قرن پس از رحلت رسول مکرم اسلام (ص)، در سال ۶۱ ه.ق واقعه‌ای در تاریخ رخ داد که تا به امروز آثار و پیامدهای آن بر جوامع اسلامی پایدار مانده است. علاوه بر این، محرم در فرهنگ شیعی - ایرانی نقطه عطف و فصلی خاص محسوب می‌گردد؛ به طوری که فرهنگ عاشورا در فرهنگ شیعی - ایرانی چنان نضح یافته که امری جدایی‌ناپذیر و جزء لاینفک این فرهنگ محسوب می‌شود. با آن که مراسم عزاداری امام حسین (ع) و شهدای کربلا در سایر نقاط و بلاد اسلامی برگزار می‌شود، اما در ایران ویژگی‌های منحصر به فرد خود را دارد و جزء نهادینه شده در فرهنگ ایرانی محسوب می‌شود.

مقاله حاضر به تنوع فرهنگی و گونه‌شناسی عزاداری‌ها و بررسی چگونگی اجرای مراسم سوگواری‌های عاشورا اشاره می‌کند. روش پژوهشی در نگارش این مقاله ترکیبی از روش اسنادی (قسمت نظری) و روش مشاهده میدانی و مشاهده مشارکتی (در شناسایی سبک‌های عزاداری) بوده است.

نگاه تاریخی و مرور اجمالی

امام حسین (ع) و یارانش در روز دهم محرم ۶۱ ه.ق به شهادت رسیدند. اولین عزاداری‌ها و سوگواری‌های عمومی در چند سال پس از شهادت ایشان در مدینه توسط اقشاری از جامعه نظیر علویان، خاندان اهل بیت (ع) و محبان‌شان برگزار می‌شد. در سال‌های پس از آن علی‌رغم جور و ستم خلفای عباسی و سیطره نگاه امنیتی و ضد شیعی و ضد علوی که بر جامعه حاکم گشته بود، علویان و شیعیان مراسم سوگواری عاشورا را با پوشیدن لباس‌های سیاه و سیاه‌پوش کردن معابر و خیابان‌ها و منازل بر پا می‌کردند. در عصر امام صادق (ع) [۸۳ ه.ق - ۱۴۳ ه.ق] در ایام تاسوعا و عاشورا، دوستان اهل بیت (ع) و علویان نزد ایشان آمده و مراتب تسلیت خود را به جا می‌آوردند. با این حال این عزاداری‌ها به دلیل در اقلیت بودن شیعیان و سیطره نگاه

جامعه‌شناسی تنوع فرهنگی در عزاداری‌های عاشورا در ایران امروز ❖ ۶۹

امنیتی بر جامعه چندان عمومیت و وسعت نداشت تا اینکه در قرن چهارم هجری واقع مهمی رخ داد که عبارت بود از تأسیس دولت شیعه‌مذهب آل بویه (۳۳۴-۴۴۷ هـ.ق) در ایران. وجه تمایز این دولت با سایر دولت‌های نیمه‌مستقل ایرانی^۱ در این بود که آل بویه نه تنها خود را به اطاعت از خلیفه مقید نمی‌دانستند بلکه خلیفه عباسی را به اطاعت خود در آوردند. «دولت آل بویه نخستین دولتی بود که مراسم عزاداری عاشورا را رسماً و علناً ترویج کرد» (صالحی، ۱۳۷۷: ۱۱۲). در زمان حکومت این سلسله، مراسم عزاداری در مراکز شیعه‌نشین ایران نظیر ری، کاشان، سبزوار، کرخ بغداد^۲ و... به شکلی منسجم و با شکوه برگزار می‌شد. در فاصله سقوط آل بویه تا اواخر قرن دهم این مراسم به حالت نیمه تعطیل - نیمه مخفی درآمد و با ترس و رعایت اصول تقیه و پنهان‌کاری برگزار می‌شد. در اوایل قرن دهم (۹۰۷ هـ.ق) با تأسیس حکومت صفویه و رسمی شدن مذهب شیعه در ایران، مراسم عزاداری و سوگواری عاشورا با وسعت و شکوه خاصی و با حمایت حکومت انجام می‌گرفت و هریک از محلات و نواحی شهرها، سعی در برپایی مراسم خاص خود داشتند. در عصر افشاریه و زندیه نیز این مراسم با رونق گذشته برپا می‌شد و سرانجام در عصر قاجار این مراسم با حمایت دولت و در اماکنی نظیر تکیه دولت با شکوه خاص و ویژه‌ای برپا می‌شد. در عصر پهلوی‌ها با گسترش و ترویج فرهنگ عرفی‌گرایی برپایی این مراسم با مشکلات و تنگناهای فراوانی روبرو شد.

رویکرد جامعه‌شناختی به مراسم عاشورا و کارکردهای آن

سوگواری‌ها و عزاداری‌های عاشورا را می‌توان از زوایای مختلف نگریست و مورد بررسی و کاوش قرار داد. در مقاله حاضر سعی بر این بوده که این گونه مراسم از منظر جامعه‌شناسی دین بررسی شوند. در واقع یکی از مهم‌ترین رهیافت‌های دین‌پژوهی،

۱. این دولت‌ها دو قرن پس از سلطه اعراب بر ایران تأسیس شدند (مشخصاً با تأسیس دولت طاهریان در سال ۲۰۵ هجری در خراسان).

۲. در شرق شهر بغداد و در کرانه شرقی رود دجله واقع شده و از مناطق شیعه‌نشین بغداد است.

۷۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مطالعه و بررسی دین از منظر جامعه‌شناختی است. «دین، از جمله موضوعاتی است که همواره در مرکز توجه متفکران اجتماعی جای داشته است و این، علاوه بر دلمشغولی و تعلق خاطر شخصی آنان، ناشی از اهمیتی است که دین در حیات اجتماعی مردمان اعصار گذشته داشته است» (شجاعی زند، ۱۳۸۸: ۱۴). در اهمیت جامعه‌شناسی دین همین بس که دو تن از بنیانگذاران و کلاسیک‌های جامعه‌شناسی توجه خاصی را به این حوزه مبذول داشته و چند اثر بزرگ را در این مورد به جا گذاشته‌اند؛ یعنی ماکس وبر^۱ آلمانی با آثاری نظیر «اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری» (۱۹۵۸) و «جامعه‌شناسی دین» (۱۹۷۸) و امیل دورکیم^۲ فرانسوی با کتاب مشهور خود یعنی «صور ابتدایی حیات دینی» (۱۹۱۲). علاقه بنیادین جامعه‌شناسان دینی غالباً یکسان است و آن بالا بردن فهم ما از نقش دین در جامعه، تحلیل اهمیت و تأثیر دین بر تاریخ بشری و شناخت جلوه‌های گوناگون دین و مسائل اجتماعی در ارتباط است. جامعه‌شناسی دین دو مضمون یا دو مسئله اصلی و کانونی دارد: یکی این است که چرا باورداشت‌ها و عملکردهای مذهبی یک چنین نقش تعیین‌کننده‌ای در فرهنگ و جامعه دارند؛ و دیگر اینکه چرا این باورداشت‌ها و عملکردها یک چنین صورت‌های گوناگونی به خود گرفته‌اند؟ (همیلتون، ۱۳۹۰). در یک تعریف مقدماتی می‌توان جامعه‌شناسی دین را این‌گونه معرفی کرد: «مطالعه صور مختلف حیات دینی و کارکردهای نهاد دین در جامعه». (دورکیم، نقل به مضمون)

غالباً هر دین و مذهبی دارای یک بعد عملی و اجرایی برای مؤمنان آن دین است که در واقع تجسم و تجسد بخشیدن به آن باورها و اعتقادات است که می‌توان آن را بیان عملی، جنبه آئینی، مراسم، تشریفات، شعائر و... نامید. به عبارت دیگر، «مناسک عبارت است از شعائر عملی و آئینی یک دین که به آموزه‌های آن تجسم، تجسد و عینیت می‌بخشد» (میرزایی، ۱۳۹۲: ۲۸۷). این مناسک بر مفهوم روحانی - جسمانی یا روانی - تنانی دین صحنه می‌گذارند.

1. M. Veber

2. E. Durkheim

در کشور ایران اقامه عزاء بر سالار شهیدان و یاران با وفایش و مراسم مرتبط با آن با شور و حرارت و هیجان و تنوع خاصی انجام می‌شود. این مراسم با آغاز ماه محرم (خاصه دهه اول محرم) شروع و به تدریج منسجم‌تر و متشکل‌تر می‌شود و اوج آن عزاداری روز عاشورا است. در این ایام آئین‌ها و مراسم مختلفی (ادای نذورات، روضه‌خوانی، قربانی کردن، طشت‌گذاری، گهواره‌گردانی، نخل‌گردانی، تعزیه‌خوانی، علامت‌گردانی، مراسم بنی اسد و...) انجام می‌گیرد و از نمادها و ابژه‌های مختلف (جامه سیاه، پرچم، کتیبه، خیمه، اسپند، شمع، طبل، سنج، زنجیر و...) نیز استفاده می‌شود. حال این سؤال پیش می‌آید که این مراسم چه کارکردی برای اعضای گروه (هیئت، دسته‌جات، اجتماع و جامعه) دارد؟ «تحلیل کارکرد یک پدیده اجتماعی به معنی نشان‌دادن نقشی است که آن پدیده در ادامه بقای جامعه ایفا می‌کند» (گیدنز، ۱۳۹۳: ۷۵۶). به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین کارکردهای سوگواری‌های عاشورا، تقویت روحیه همبستگی و بازتولید انسجام و وحدت در میان اعضای گروه است. «همبستگی اجتماعی به معنای آن است که گروه وحدت خود را حفظ کند و با عناصر وحدت‌بخش خویش تطابق و هم‌نوایی یابد» (بیرو، ۱۳۸۰: ۴۰۰). با «نوعی نظم خودبنیاد اخلاقی و اجتماعی است که در آن افراد با هم پیوند یافته و هماهنگ هستند» (دورکیم، ۱۳۸۷: ۷۲ و ۷۳). دورکیم بر این باور است که «همین مناسک و ماهیت جمعی چنین گردهمایی‌هایی است که این همه شور و شوق بر می‌انگیزد و شرکت‌کنندگان را به اهمیت گروه و جامعه در قالب آیین‌های مذهبی آگاه می‌سازد» (همیلتون، ۱۳۹۰: ۱۷۷). همان‌طور که بیان شد این مراسم نقش مهمی برای اجتماع مؤمنان و عزاداران دارند و موجب قوام و دوام گروه و تقویت چسب اجتماعی می‌شوند و همبستگی و انسجام اجتماعی مجدداً در جامعه برقرار و مورد تأکید قرار می‌گیرد و استمرار می‌یابد. در واقع گروه با این سازوکار، انسجام خود را بازتولید می‌کند (میرزایی، ۱۳۹۲: ۲۹۴). انسان‌شناسان معمولاً «این مناسک را چنان وسیله‌ای تعبیر می‌کنند که جامعه یا اجتماع یا گروه به این وسیله از ارزش‌ها و اصول اساسی حمایت می‌کند و سامان اخلاقی را حفظ می‌کند» (همیلتون، ۱۳۹۰: ۲۲۶). نفس‌برگزاری این سوگواری‌ها و اقامه عزاء، دربرگیرنده اعمال و تشریفات و شعائر منظمی هستند که در

۷۲ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

آن گروه‌هایی از عزاداران گرد هم می‌آیند. در این مراسم و تشریفات جمعی، حس همبستگی گروهی و اجتماعی تأیید و تقویت می‌شود. این تشریفات و شعائر برای پیوند دادن (چسب اجتماعی) اعضای گروه ضروری است. در کنار کارکرد ذکر شده، می‌توان دو کارکرد دیگر برای این مناسک برشمرد یعنی تمایزیابی و ایجاد شور و هیجان. افراد یک گروه با انجام دادن مناسک و تشریفات مرتبط با آن به شکلی خاص بر تمایز خود از دیگران (نشان دادن تعلق خود به درون گروه و تعلق نداشتن به برون گروه) تأکید می‌کنند و بدین طریق خود را از دیگران متمایز می‌کنند و هویت خاص خود را رقم می‌زنند. در نهایت، می‌توان از کارکرد تهییج و ایجاد شور و هیجان یاد کرد که در اکثر مواقع نوع خاصی از مناسک یا مراسم موجب ایجاد شور و هیجان و تخلیه احساسات و عواطف کنشگران می‌شود و نوعی ارضای عاطفی در آن‌ها ایجاد می‌شود. از میان سه کارکرد یاد شده، تقویت حس همبستگی و تمایزیابی، کارکرد پنهان تلقی می‌شود و ایجاد شور و هیجان نیز کارکرد آشکار سوگواری عاشورا محسوب می‌شود.

گونه‌های امروزی عزاداری‌های عاشورا در ایران

واقعیت این است که امروزه نمی‌توان شاهد یکدستی و همگونی در برگزاری مراسم عزاداری‌های عاشورا بود و این تنوع و گوناگونی و طرق مختلف سوگواری را می‌توان به روشنی مشاهده کرد. با یک نگاه جامعه‌شناختی می‌توان گفت که امروزه^۱ چندین نوع واکنش و مواجهه با این پدیده مشاهده می‌شود که می‌توان آن‌ها را با عنایت به مفهوم «نوع ایده‌ال»^۲ یا نمونه آرمانی^۳ در چهار شکل^۴ صورت‌بندی کرد که عبارتند از: ۱. سنت‌گرایان، ۲. شکل‌گرایان (فرم‌گرایان)، ۳. قومیت‌گرایان و ۴. نوگرایان دینی.

۱. البته این سنخ‌شناسی به این مفهوم نمی‌باشد که همه افراد جامعه ایران را در بر می‌گیرد، بلکه بیشتر یک مطالعه توصیفی و صورت‌برداری از کنشگران این واقعه می‌باشد.

2. ideal type

۳. این مفهوم از برساخته‌های ماکس وبر است.

۴. تقسیم‌بندی و صورت‌بندی فوق‌الزاماً به این معنی نیست که تمامی ویژگی‌ها و مختصات ذکر شده فقط در یک جریان یافت می‌شود و نیز به این معنی نیست که یک مرز و تفکیک دقیقی بین آن‌ها وجود دارد بلکه هر کدام از آن‌ها یک نوع ایده‌ال یا نمونه آرمانی محسوب می‌شود که برای مطالعه پدیده‌ای فرهنگی - اجتماعی به نام سوگواری عاشورا طراحی شده است.

- سنت گرایان: این گروه از سابقه تاریخی بیشتری نسبت به سایر جریانات برخوردار است و خود را متشرع (شریعت‌محور - سنت‌گرا) می‌داند و به لحاظ حضور خیرین متمول، نزدیکی به بازار و مراکز سرمایه، اعتمادسازی عمومی، جذب نذورات و... از تمول و تمکن مالی بیشتری برخوردار است. این جریان با نگاهی سنتی با این واقعه برخورد می‌کند، بر گریه بر امام حسین (ع) تأکید می‌کند و او را انسان مظلومی می‌داند که با گریه بر او می‌توان تسکین یافت و استشفاع کرد. از نظر این جریان امام حسین (ع) به خاطر احیای اسلام، شفاعت شیعیان در روز قیامت و... قیام کرده است.

اماکن عزاداری و پایگاه‌های این جریان را می‌توان مساجد، حسینیه‌ها، سجادیه‌ها، زینبیه‌ها و... دانست که در این میان مسجد پایگاه اصلی تلقی می‌شود و از سازوبرگ کمی در عزاداری‌ها استفاده می‌کند. همراه با مداحی و نوحه‌خوانی، ذکر مصیبت، روضه‌خوانی، موعظه و سخنرانی را نیز در برنامه خود دارد و در واقع تفسیر خود را از عاشورا از ترکیب و سازه روحانی / مداح اخذ می‌کند. روحانیون منتسب به این جریان، تفسیر عاشورا و مداحان نیز شور و تحرک و تزریق هیجان را بر عهده دارند. به لحاظ ادبیات، عمدتاً از ادبیات سنتی، نوحه‌ها و مرثیه‌ها و منقبت‌ها و اشعار سنتی نظیر ترجیع‌بند معروف محتشم کاشانی^۱ و نیز سازه‌های جدید - که بعضاً سنن موسیقایی شعر را حفظ کرده‌اند و... - استفاده می‌کنند. غالب روحانیون و مداحان ارشد منتسب به این جریان از دسترسی به صدا و سیما برخوردارند.

- شکل‌گرایان (فرم‌گرایان): این جریان را که روز به روز بر تعداد اعضای آن افزوده می‌شود می‌توان متشرع (شریعت‌محور - شکل‌گرا، عوام‌گرا) دانست. جریان فرم‌گرا محصول زندگی شهرنشینی، حاشیه‌نشینی، جمعیت جوان و پرتحرک بودن و شالوده‌شکنی و قالب‌ناپذیری این قشر سنی است. به نظر می‌رسد که نسل جوان امروز به این جریان تعلق خاطر خاصی دارد. ویژگی خاص این جریان این است که در درون خود تنوع زیادی دارد و در گوشه و کنار کشور شیوه‌های خاصی را از خود بروز داده

۱. باز این چه شورش است که در خلق عالم است، باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است، باز این چه رستخیز عظیم است؟ کز زمین، بی نفخ صور، خاسته تا عرش اعظم است، این صبح تیره باز دمید از کجا؟ کزو کار جهان و خلق جهان جمله درهم است... گر خوانمش قیامت دنیا، بعید نیست، این رستخیز عام، که نامش محرم است...

۷۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

است. این جریان با خروج از دل جریان سنتی، راه خود را جدا کرده و غالب افراد تشکیل دهنده و حامی آن به لحاظ ویژگی‌های سنی و روحی و روانی خاص خود، روش‌های سنتی سوگواری را (در قالب دسته‌های سینه‌زنی، ساز و برگ کم، خواندن مرثیه‌های قدیمی و سنتی و قالب‌های شعری و ادبی گذشته) نپذیرفته و معتقد است که این موارد دیگر آن شور لازم را ایجاد نمی‌کنند؛ پس برای شورآفرینی، ادبیات جدید و گاه منحصر به فردی به کار می‌برد که عموماً ظاهراً آرایبی است و خالی از محتوا و عدم پایبندی به سنن موسیقیای شعر. در کنار شعر و ادبیات جدید (رهایی از سنن موسیقیای شعر) از آلات و دستگاه‌های موسیقی مدرن (گاهی جاز) نیز استفاده می‌کنند. در اوایل دهه هشتاد چند صباحی از بحر طویل «بوی سب» و سپس «بوی محرمش میاد^۱» استفاده می‌شد. اما امروزه طیف جدیدی از شعر و موسیقی را وارد عرصه کرده است. لایه‌هایی از این جریان، گاهی استفاده از انواع شعر و ترانه‌ها را با اندکی تغییر ظاهری و نه ماهوی، برای ایجاد شور مجاز می‌داند (بزن بریم! بزن بریم! به سرعت ذوالجناح! و...). اعضای پرشور این جریان خاصه در دهه اول محرم، مراسم سوگواری را با غلیان عواطف و احساسات و شور و هیجان خاصی بر پا می‌کنند و غالباً با دسته‌جات دیگر خود را رقیب می‌دانند و مدام بر افزودن ساز و برگ هیئت متبوع خود تأکید می‌کنند. مکان‌های عزاداری این جریان را می‌توان هیئت‌ها و تکیه‌ها (غالباً موقتی، داربستی، چادر برزنتی و...) بر شمرد. عَلم و کُتل و علامت‌های بزرگ، طبل‌های عظیم، سیستم‌های صوتی جدید، آلات موسیقی مدرن و... از ابزارهای شورآفرین و تهییج‌کننده این جریان می‌باشد.

وجه تمایز این جریان با جریان سنت‌گرا این است که عاشورا را با تفسیر مداح می‌پذیرد و اخذ می‌کند و کمتر خود را مقید به آداب سنتی مرتبط با عاشورا (سخنرانی، موعظه و...) می‌داند و از سازو برگ بیشتری در مراسم خود استفاده می‌کند و همانطور

۱. بوی سب و حسین غریب و کربو بلا، بوی سب و حسین غریب و ناله حبیب و کربو بلا،

۲. بوی محرمش میاد، خیمه و پرچمش میاد، فرشته از تو آسمون برای ماتمش میاد، رقیه دخترش میاد، صدای مادرش میاد، تشنگی با لبش میاد، حسین با زینش میاد، شاهزاده‌ای جوون میاد، عباس پهلوان میاد، به طفل زیبایی میاد، صدای لالایی میاد... آقا تماشات میکنه، اگه به دست عاشقی، وصله به دریات میکنه و... .

که ذکر شد بیشتر به دنبال احیاء و ایجاد شور و تحرک و هیجان و تهییج سوگواران است. این جریان خود را به این امر ملزم می‌داند و می‌خواهد که از لحاظ فرم و ظاهر کار بسیار چشمگیر ارائه کند و اینگونه هویت اجتماعی - مذهبی خود را جست و جو می‌کند و می‌سازد. در تفسیرات این جریان از واقعه عاشورا، حادثه‌سازان عاشورا همگی عناصری فرامکانی - فرازمانی، قهرمانانی اسطوره‌ای و شخصیت‌هایی غیر قابل دسترس و... هستند. در نهایت اینکه اگرچه این جریان به صدا و سیمای کشور دسترسی کامل و گسترده‌ای ندارد ولی گسترش رسانه‌های دیداری - شنیداری جدید، لوح‌های فشرده، تحولات فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی و در مجموع صنعت دیجیتال به رشد و گسترش و رونق این جریان، کمک فراوانی کرده است.

- قومیت‌گرایان: این جریان رابطه‌ای که با عاشورا و سوگواری‌های محرم برقرار می‌کند، رابطه‌ای است متشرعانه با نگاه ناسیونالیسم قومی (شریعت‌محور - قومیت‌گرا). این جریان محصول شهرنشینی، گسترش جریانات مهاجرپرست از نقاط مختلف کشور به دیگر شهرها به ویژه حاشیه شهرهای بزرگ و مشخصاً استان تهران است و در برگزاری عزاداری‌های محرم، حضوری فعال دارد و به اصطلاح «سنگ تمام می‌گذارد». مهاجرین که پیش از این در نقاط مختلف کشور ساکن بودند، اکنون به دیگر شهرها مثلاً «تهران» مهاجرت کرده‌اند و مجدداً شبکه‌های روابط اجتماعی، قومی و خانوادگی و خویشاوندی خود را بازمی‌یابند و بازتولید می‌کنند. نمونه‌های آن را می‌توان از طریق تابلوها و تبلیغات آن با عناوینی نظیر هیئت‌ها و حسینیه‌های شهرستان‌های مقیم تهران یا سایر مناطق شناسایی کرد. این جریان معمولاً مراسم سوگواری عاشورا را در مساجد برگزار نمی‌کند بلکه در حسینیه‌ها، تکایا، سجاده‌ها و هیئت‌هایی که غالباً با سرمایه مالی خیرین قومی ساخته شده، برگزار می‌کند و معمولاً نیز زیر نظر هیئت امنایی مرکب از ریش‌سفیدان و معتمدانی از همان گروه قومی اداره می‌شود. «این هیئت‌ها اغلب بر مبنای ریشه‌های قومی و جغرافیایی اعضا و با هدف ترویج شئون مذهبی و برگزاری مراسم شیعی، ایجاد می‌شود. اوج فعالیت هیئت‌ها به طور ثابت ماه‌های مقدس محرم و صفر - به خصوص دهه اول محرم (دهه عاشورا) - است.» (کاظمی، ۱۳۹۱: ۱۷۵)

۷۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

به طور عمده از ویژگی‌های کنش‌گران این جریان این است که مراسم سوگواری (ذکر مصیبت، نوحه‌خوانی، روضه‌خوانی، مرثیه‌سرایی و...) را اغلب و طبق آداب و سنن قومی برگزار و با گویش‌های محلی و قومی خود بیان می‌کنند. این نحوه انجام مراسم از یک سو هیجان و شور خاصی را در محفل سوگواران ایجاد می‌کند و از دیگر سو، موجب پیوستگی و همبستگی (چسب اجتماعی) میان اعضای گروه می‌شود. به تعبیر دورکیم «مناسک اساساً برای حفظ انسجام گروهی‌اند» (همیلتون، ۱۳۹۰: ۱۷۸). علاوه بر این‌ها، موجب تأکید بر مرز میان درون گروه و برون گروه شده و خود را از دیگر جریان‌ات متمایز می‌سازد. اگر بپذیریم که هویت مانند سکه‌ای دو رو است (تمایز - تجانس)، در مورد این جریان نیز صدق می‌کند. در نهایت اینکه این جریان تا حدودی به صدا و سیمای کشور (غالباً در شبکه‌های استانی) دسترسی دارد.

- نوگرایان دینی: این جریان که می‌توان آن را متشرع (شریعت‌محور - نواندیش) صورت‌بندی کرد، علی‌رغم اینکه چندین دهه است که در حیات اجتماعی مذهبی جامعه ایران حضور دارد، از لحاظ کمیت در اقلیت است. افراد تشکیل‌دهنده و حامی این جریان، غالباً گروه‌های تحصیل‌کرده دانشگاهی یا حوزوی هستند که در شکاف سنت / مدرنیته حرکت می‌کنند و از یک سو خود را متشرع و مذهبی می‌دانند و از دیگر سو پیرو مقتضیات عصر جدید؛ یعنی هم دغدغه دین دارند و هم دغدغه دنیای مدرن.

نوگرایان دینی در مواجهه با واقعه عاشورا بیش از اینکه به دنبال فیض، دل‌ها را به کربلا بردن و ایجاد شور و هیجان باشند، به دنبال این هستند که کربلا را به اذهان وارد کنند و در پی کسب آگاهی مذهبی و معرفت دینی هستند و به عنصر معرفت به عنوان پیش‌نیاز و پیش‌شرط اساسی محبت اعتقاد دارند و محبت بدون معرفت را کور می‌دانند. عناصر مرثیه‌سرایی، منقبت‌خوانی، سخنرانی، تفسیر نو، قرائت مجدد و خوانش دوباره واقعه عاشورا و قیام امام حسین (ع) از رئوس برنامه‌های این جریان است و در واقعه عاشورا، هر ساله به دنبال تفکر، تعقل و تأمل در این حادثه است و این واقعه را به‌سان خوان و سفره‌ای می‌داند که می‌خواهد لقمه‌ای معرفتی در حد توان و بضاعت خود بردارد. از نظر این جریان «سوگواری‌ها و بزرگداشت‌ها، عبرت است نه تکرار، آموزش و حرکت است نه سکون و سکوت» (باقی، ۱۳۷۹: ۹۰). نوگرایان دینی بر عکس جریان اول تفسیر خود از عاشورا را از

جامعه‌شناسی تنوع فرهنگی در عزاداری‌های عاشورا در ایران امروز ❖ ۷۷

ترکیب و سازه روحانی / مداح اخذ نمی‌کنند زیرا آن را سنتی و تهییج‌کننده می‌دانند؛ و نیز مانند جریان دوم از مداح اخذ نمی‌کنند زیرا آن را روایتی اسطوره‌ای، شورانگیزانه و چیره شدن هیجان‌ات و احساسات می‌دانند. عمده نوگرایان و نواندیشان دینی در جایگاه تفسیرگری این جریان قرار دارند. اماکن و پایگاه‌های سوگواری این جریان را می‌توان پایگاه‌های مدرن نواندیشی دینی از قبیل دانشگاه‌ها، منازل برخی افراد سرشناس این جریان و... دانست که مراسم سوگواری را با کمترین سازوبرگ انجام می‌دهد. مفسران امروزی این جریان حضور چندانی در صدا و سیما ندارند.

اگرچه این نواندیشان در آثار و اندیشه‌هایشان، اختلافات تئوریک فراوانی دارند و تنوع برداشت‌ها و تکرر باورداشت‌ها در اندیشه آن‌ها دیده می‌شود، مخرج مشترک‌های فراوانی با هم دارند. وجه اشتراک کنش‌گران این جریان با هم که وجه تمایزشان با دیگر جریان‌ات نیز هست (تمایز - تجانس)، عبارت است از: داشتن نگاه پژوهشی و تعقلی و تحلیلی، پرهیز از اسطوره‌گرایی، غلبه عقلانیت بر عواطف، اجتناب از تفاسیر عامه‌پسند و... . مثلاً طبق آموزه‌های «حسین وارث آدم»، امام حسین(ع) با وجودی که نمی‌تواند یزید را شکست دهد و می‌داند که شکست می‌خورد ولی برای اینکه مشروعیت نظام یزیدی را زیر سؤال ببرد و مشروعیت‌ستانی کند، دست به قیام می‌زند؛ یا طبق آموزه‌های «حماسه حسینی» امام حسین(ع) برای برپا داشتن امر به معروف و نهی از منکر، قیام کرده است و... .

جدول ۱: بررسی مقایسه‌ای جریان‌ات چهارگانه

شاخص‌ها نام جریان	گفتمان غالب	میزان استفاده از ساز و برگ در عزاداری‌ها	هدف غالب	میزان دسترسی به صدا و سیما	زیست جهان یا سپهر اندیشگی
سنت‌گرایان	(شریعت محور - سنت‌گرا)	کم	ثواب	خیلی زیاد	سنتی
شکل‌گرایان (عوام‌گرایان)	(شریعت محور - شکل‌گرا)	خیلی زیاد	شور و هیجان	---	سنتی / مدرن / پست‌مدرن
قومیت‌گرایان	(شریعت محور - قوم محور)	کم	ثواب	متوسط	سنتی
نوگرایان دینی	(شریعت محور - نواندیش)	----	افزایش معرفت	---	مدرن

آینده و احتمالات

در این قسمت به این موضوع پرداخته می‌شود که وضعیت آینده این چهار جریان چگونه است؟ به عبارت بهتر رویش‌ها و ریزش‌ها در این جریان‌ها چه شکلی خواهد یافت؟ در پاسخ به این پرسش‌ها به صورت احتمالات و حدس می‌توان چند فرض را مطرح کرد:

۱. سنت‌گرایان

رویش‌ها: این جریان با بازتولید فرهنگ و مراسم عزاداری خود و به خاطر برخی توانمندی‌ها و امکانات در دسترس و انتقال میراث فرهنگی خود به نسل بعد، موجب بقا و تداوم و استمرار خود می‌شود و نیز ممکن است برخی افراد میانسال جریان شکل‌گرا (عوام‌گرا) با بالا رفتن سن و تجربه و فروکش کردن هیجان‌ات روحی دوره جوانی، به این جریان بپیوندند؛ همچنین ممکن است برخی از قومیت‌گرایان به لحاظ پراکندگی جغرافیایی و عدم انسجام و پیوند با جریان متبوع خود، به سنت‌گرایان بپیوندند.

ریزش‌ها: ممکن است برخی افراد جوان‌تر در این جریان روش‌های جاری را نپسندند و از این جریان ریزش کنند. و نیز گروهی از ریزش‌کنندگان که حامی شور و هیجان و احساسات هستند به جریان شکل‌گرایان بپیوندند و گروه اندکی نیز ممکن است به خاطر مطالعات جدید و زیست در فضای مدرن و هم‌نشینی با تیپ‌های نواندیش دینی، ریزش کنند و به جریان نوگرایان دینی بپیوندند.

۲. شکل‌گرایان

رویش‌ها: همانطور که گفته شد چنین به نظر می‌رسد که نسل جوان امروز بیشتر به این جریان تعلق خاطر دارد و لذا به لحاظ ویژگی‌های سنی و روحی و روانی خاص این گروه سنی، ممکن است برخی افراد جوانتر جریان‌های سنت‌گرا و قومیت‌گرا روش‌های جاری را نپسندند و به جریان شکل‌گرا بپیوندند.

ریزش‌ها: ممکن است برخی افراد میانسال این جریان با بالا رفتن سن و تجربه و فروکش کردن هیجانات روحی دوره جوانی، از این جریان ریزش کنند و به جریان سنت‌گرا بپیوندند و نیز گروه اندکی از آنان ممکن است به خاطر برخی مطالعات جدید و تنفس در فضای مدرن و همنشینی با محافل روشنفکری، به جریان نوگرایان دینی بپیوندند.

۳. قومیت‌گرایان

رویش‌ها: این جریان از طریق انتقال مفاهیم و مواریث فرهنگی و قومی خود به نسل بعد، می‌تواند موجب رویش و تقویت بیشتر خود شود؛ اما احتمال اینکه بتواند از سایر جریان‌ات عضوگیری کند، کم است.

ریزش‌ها: ممکن است برخی افراد جوان‌تر این جریان، روش‌های جاری را نپسندند و به جریان شکل‌گرا بپیوندند؛ یا ممکن است برخی از افراد این جریان به لحاظ پراکندگی جغرافیایی و عدم انسجام و پیوند با جریان متبوع خود، و یا همنشینی با مجالس سنت‌گرایان، به آن جریان بپیوندند و یا اینکه ممکن است به خاطر مطالعات جدید و زیستن در فضای مدرن و همنشینی با تیپ‌های روشنفکری، ریزش کنند و به جریان نوگرایان دینی بپیوندند.

۴. نوگرایان دینی

رویش‌ها: این جریان به خاطر ویژگی‌های خاص خود (تکیه بر اقشار تحصیل‌کرده، قرائت نوین از سنت، مواجهه عقلانی و معرفت‌اندیشانه با سنت، و...) و اینکه رسانه‌چندانی ندارد، کمتر از دیگر جریان‌ات موفق به افزایش اعضای خود شده است. با این حال، گسترش سطح سواد و افراد تحصیل‌کرده، گسترش شهرنشینی، گسترش فضای مجازی و... برخی فرصت‌های رویش (ولو اندک) را برای این جریان فراهم ساخته است؛ یعنی گروه‌های اندکی از دیگر جریان‌ات ممکن است به خاطر مطالعات جدید و

۸۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

زیست در فضای مدرن و همنشینی با تیپ‌های روشنفکری و حشر و نشر با محافل آنان، از جریان متبوع خود ریزش کرده و به این جریان پیوندند. ریزش‌ها: بنا به مختصات خاص این جریان و ویژگی‌های دیگر جریانات، احتمال اینکه افرادی از آن ریزش کنند و به سه جریان دیگر پیوندند کم است.

جمع‌بندی

در این نوشتار توصیفی - تحلیلی با نگاه جامعه‌شناسی دین، تلاش کردیم که سبک‌ها و گونه‌های سوگواری و عزاداری‌های عاشورا را در ایران امروز شناسایی کنیم. در نگاه اولیه و دیدی کل‌نگر تفاوت چندانی بین سبک‌ها و جریانات سوگواری دیده نمی‌شود اما مطالعات میدانی ما نشان داد که امروزه نمی‌توان شاهد یکدستی و همگونی در برگزاری مناسک عاشورا بود. در اینجا ما از منظر جامعه‌شناسی و با عنایت به مفهوم وبری تیپ ایده‌ال (نوع آرمانی) توانستیم چهار نوع کنش و سبک عزاداری را شناسایی و صورت‌بندی کنیم که عبارت بودند از سنت‌گرایان، شکل‌گرایان، قومیت‌گرایان و نوگرایان دینی. از منظر جامعه‌شناسی دین، مهم‌ترین کارکردهای (آشکار و پنهان) مراسم و مناسک سوگواری‌های عاشورا عبارت بودند از تقویت حس همبستگی و انسجام (چسب اجتماعی) میان اعضای گروه، ایجاد شور و هیجان و تمایزیابی اجتماعی.

منابع

- باقی، عمادالدین (۱۳۷۹). جامعه‌شناسی قیام امام حسین (ع) و مردم کوفه. تهران: نشر نی.
- بیرو، آلن (۱۳۸۰). فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمه باقر ساروخانی، چ ۴، تهران: انتشارات موسسه کیهان.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۷). درباره تقسیم کار اجتماعی. ترجمه باقرپیرهام. تهران: نشر مرکز.

جامعه‌شناسی تنوع فرهنگی در عزاداری‌های عاشورا در ایران امروز ❖ ۸۱

- شجاعی زند، علی رضا (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی دین (۱). تهران: نشر نی.
- صالحی، نصرا... (۱۳۷۷). «آل بویه: تشیع و تسامح». فصلنامه گفتگو. س ۶. ش ۱۹.
- کاظمی، فرهاد (۱۳۹۱). «دوزخیان روی زمین؛ وضعیت تهیدستان مهاجر در دوره شاه»، ترجمه متین غفاریان، ماهنامه مهرنامه. س ۳، ش ۲۳.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. چ ۲۹. تهران: نشر نی.
- میرزایی، جمشید (۱۳۹۲). «تبیین نقش نماز جماعت در تعامل و روابط اجتماعی». در مجموعه مقالات بیست و یکمین اجلاس سراسری نماز. تهران: انتشارات ستاد اقامه نماز.
- همیلتون، ملکم (۱۳۹۰). جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. چ ۲. تهران: نشر تبیان.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی